Volume 2, Issue 2,2024

TURKISTONDA JADIDLAR HARAKATINING RIVOJLANISHI VA UNDA G‘OZI YUNUSNING TUTGAN O‘RNI

Pirniyazova Nagima
Qoraqalpog‘iston Respublikasi Qorao‘zak tumani kasb-hunar maktabing tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Turkistondagi jadidlar harakatining rivojlanishiga G‘ozi Yunus ham o‘zining salmoqli hissasini qo‘shdi. U ham taraqqiyparvarlar bo‘lgan Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Obidjon Mahmudov va boshqa shu kabi insonlarning maslak va maqsadlari yo‘lida xizmat qildi. U bir tomondan turli xil bid’at va xurofotlarga chirmashib ketgan islomni pok va musaffo holatga keltirish lozimligini ta’kidlasa, boshqa tomondan xalqni yangi usul maktablarida o‘qishga targ‘ib etdi.

Kalit so‘zlar: Jadidlar, Turkiston, G‘ozi Yunus, Abdurauf Fitrat, Obidjon Mahmudov, Buxoro, Sadoyi Turkiston, Al-Ulamo varasatul anbiyo, Qo‘qon, Baroqxon madrasasi.

Jadidlar harakati Turkiston o‘lkasida tasodifan shakllanib qolgan harakat bo‘lmay, balki chuqur asoslarga ega, tarixiy ildizlardan oziqlangan holda vujudga keldi, shakllandi va kuchli ijtimoiy, siyosiy va amaliy mohiyatga ega bo‘lgan harakatga aylandi. Bu harakat bir tomondan islom dinining asoslariga, uning ma’rifatparvarlik g‘oyalariga, ikkinchi tomondan ilg‘or ilm-fan yutuqlariga tayanishni, milliy qadriyat va o‘zlikni saqlab qolgan holda zamon kishisini tarbiyalashni o‘z oldiga maqsad qilib olgan edi. Bu harakatni yuzaga keltirgan yana bir omil Chor hukumati amaldorlarining Rossiyadagi musulmonlarga bepisandlik qilishi va musulmon aholini oyoq uchida ko‘rsatishi va buning natijasida mahalliy musulmon qatlamida paydo bo‘lgan xo‘rlik hissi edi.

Garchi chor ma’murlari musulmonlar yashaydigan hududlarda qanday yaxshi narsalarni joriy qilgan bo‘lsalar, bu gimnaziyalarning ochilishi bo‘ladimi, zavod va fabrikalarning qurilishimi, bularning barchasini ular eng avvalo o‘zlarining manfaatlari uchun amalga oshirdi. Qurol va quvvat nuqtayi nazaridan ojiz bo‘lgan mahalliy xalq orasidan maydonga chiqqan bir guruh taraqqiyparvarlar mustamlaka va xo‘rlik balosidan xalqni qutqarish uchun jadidlar harakatiga asos soldi.

Turkistondagi jadidlar harakatining rivojlanishi ham silliq kechgani yo‘q. Bu yerda ham Buxoroda bo‘lgani kabi jadid-qadim munozaralari, ikki qatlamning o‘zaro tushunmasligi kabi muhit hukmron edi. “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 23-may kungi sonida chop etilgan “Jadid va qadim nedur?” maqolasi so‘zimizga isbot bo‘la oladi

Turkistondagi jadidlar harakatining rivojlanishiga G‘ozi Yunus ham o‘zining salmoqli hissasini qo‘shdi. U ham taraqqiyparvarlar bo‘lgan Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Obidjon Mahmudov va boshqa shu kabi insonlarning maslak va maqsadlari yo‘lida xizmat qildi. U bir tomondan turli xil bid’at va xurofotlarga chirmashib ketgan islomni pok va musaffo holatga keltirish lozimligini ta’kidlasa, boshqa tomondan xalqni yangi usul maktablarida o‘qishga targ‘ib etdi. G‘ozi Yunus ham aksariyat ziyolilar kabi eski usul maktablari o‘z umrini o‘tab bo‘lganini, undan endi hech qanday foyda yo‘qligini aksincha qaytaga zarar keltirishini ta’kidladi. Jumladan, u o‘zining “Eski maktablar haqinda” nomli she’rida shunday yozadi:

Ko‘z oching Turon eli, biz ilmsiz pomolmiz,
Ish agar bu yo‘lda ketsa ne bo‘lur ahvolimiz.
Yangi maktablar ochildi bizga lozimdur o‘qish
Ilm olsaq yaxshi bo‘lg‘ay bizning hama af’olimiz.
Eski maktab orqasida bo‘ldi Turkiston harob
Ilmsizlik orasida bitguvsi islomimiz.

G‘ozi Yunus ongli musulmon sifatida islom dinining mintaqa hayotida tutgan o‘rnini chuqur anglagan. U bu dinning eng yetuk vakillari bo‘lmish ulamolarga murojaat qilib, ulardan Turkiston xalqlarini uyg‘otishni, jaholatdan ma’rifatga yo‘naltirishni, turli xil fitna va fasodlarni tugatishni so‘ragan. G‘ozi Yunus ularning asl vazifasi firqalarga bo‘linib olib janjallashishda emas, balki millat va xalqni ma’rifatli qilishda ekanini ta’kidlagan.

Jumladan, G‘ozi Yunus o‘zining “Al-Ulamo varasatul anbiyo” (Ulamolar payg‘ambarlarning me’rosxo‘ridir) nomli maqolasida: “Islom dinining qabulina musharraf bo‘lg‘on va islomiyat tarbiya ila tarbiyalanmish har bir musulmon yuqoridagi hadisi sharifni janob sayyidil-a’zam va rasuli karimimizning qavli sharifi bo‘lg‘oniyg‘a inonmishlar. Demakki, bir pok musulmon ulamo laqabi va a’losig‘a yetushkan vaqtida anbiyo sifatlari ila mutassif bo‘lib va anbiyolarning o‘z millatlarig‘a fidokorona xizmatlarinda sabot etganlari kabi vorisliqg‘a yetushkanlari uchun din va millatlarig‘a fidokorona xizmatlar ila isbot huquq etsalar vorisi anbiyo bo‘lurlar. Ulamo laqabi va a’losig‘a yetushkan zoti kiromning vorisi anbiyo bo‘ldiqlarinda hech bir musulmonning shubhag‘a tushurajak yer yo‘qdir. Nabiylar har birlari shaxs vohid bo‘ldiqlari holda sabot va matonatlarining soyasida o‘z qavmlarini ruhoniyatg‘a da’vatlari ila barobar madaniyatg‘a targ‘iblari soyasida o‘z qavmlarini boshqa qavmlarg‘a qiyos qabul etilmas darajada yuqori ko‘tarmishdir” [3:1], deb yozadi.

G‘ozi Yunusning fikricha olimlar o‘z qavmlarining har qanday sitamlariga chidam, sabr va matonat ko‘rsatib, insonlarni to‘g‘ri yo‘lga solishga qanday intilgan bo‘lsa ulamolar ham shunday namuna ko‘rsatgan holda odamlarga saodatli manzilni ko‘rsatishi lozimdir. Shuningdek, ular huddi payg‘ambarlardek faqatgina dinga emas, balki madaniyatga ham chaqirishi, odamlarni ratsional tafakkur qilishga, olamni va ijtimoiyotni mulohaza qilishga da’vat qilishi darkor. Agar “…o‘zlari voris bo‘lganlariga inonsalar Alloh A’zimush-shan tarafidan berilgan bir quvvat ila millatni ittifoq va nizomg‘a solub Janobi Alloh, Kalomi-sharif va Rasuli Akramimiz taraflaridan ularg‘a omonat qo‘yilmush vazifalarg‘a tushunib Janobi Allohg‘a mutavassil bo‘lib, millatlarig‘a lozim bo‘lg‘on xizmatlarini ado etsunlar. Diniy, milliy, madaniy va siyosiy biror habar bo‘lg‘onlarini ko‘rsatub millatning o‘ziga munosib har bir jamiyatg‘a tavvodde’ va zoyif etsunlar” [3:2].

G‘ozi Yunus madrasalarni isloh etish masalasini ham boshqa aksariyat jadidlar singari amalga oshirilishi zarur bo‘lgan vazifalardan biri deb bildi. Bu to‘g‘rida uning o‘zi: “Turkistonda islohi madariys masalasi ko‘pdan beri qo‘zg‘olg‘on bo‘linsada, ma’lum qora kuchlarning (G‘ozi Yunus qora kuchlar deganda chor va bolsheviklar hukumatini nazarda tutmoqda – M.Alijonov) qarshi harakati va eskichilarning teskari tutqon yo‘llari orqasida, har bir zamon kutar lekin islohi madariys tovushina chuqurroq qabr qazilur edi. Islohi madarischilar garchi Ho‘qand va Toshkand shaharlarida bor bo‘lsa-da, eskilarning quvvati oldida chekkalarda pusib yotmoqqa majbur edilar. O‘zgarish boshlanishi bilan madrasani zamonga muvofiq isloh etishni amal qilib olg‘on kichkina guruhlarga nafas olish mumkin bo‘lib, yonlarig‘a tarafdorlar to‘plashg‘a imkoniyat hosil bo‘ldi” [4:1], deb ta’kidlaydi.

1917-1918-yillarda Qo‘qonning ba’zi madrasalarida va Toshkentning mashhur Baroqxon madrasasida ta’limni isloh qilish tarafdorlari bosh ko‘taradi. Biroq Farg‘onada boshlangan Muxtoriyat atrofidagi voqealar sabab bu ezgu niyat amalga oshmasdan qoldi. G‘ozi Yunusning fikricha, Toshkentdagi madrasalarni isloh qilishga harakat qilayotgan talabalar o‘zlariga Baroqxon madrasasini umumiy qarorgoh qilib olib, “eskilar va eskichilar” bilan kurashdi. Islohot tarafdorlari madrasadan 40-50 yildan beri faoliyat olib borayotgan “muborak” ho‘jalarni haydab chiqarib, ularning o‘rniga o‘zini ko‘rsata olgan, zamon zayli bilan yashab, uning talablariga javob beradigan mudarrislar ishga joylandi. Biroq “…shunday bo‘lsa ham xalqning ruhi bilan hisoblashmoqqa to‘g‘ri keldi, va birdan (madrasalarni – M.Alijonov) isloh etish mumkin bo‘lmadi” [4:1].

G‘ozi Yunusning taraqqiyparvarlikka doir g‘oyalari ayniqsa u faoliyat ko‘rsatgan “Ishchilar dunyosi” jurnalidagi maqolalarida yaqqol namoyon bo‘ldi. Jurnalning birinchi sonida bosilgan

“Maslak va maqsad” maqolasida G‘ozi Yunus: “Maslagimiz prog‘rammasini to‘liq amalga oshirish, unda shariati nabaviyada ustuvor turib qo‘l uchi bilan kun ko‘ruvchi faqir xalqimizni moddiy va ma’naviy jihatlarini yaxshilamakka intilish, shu yo‘lda syezdlar, yig‘inlar tashkil etish, ish borishi bilan ishchilar uchun maktablar, dorulfununlar, qiroatxonalar, shifoxonalar va madaniy muassasalar bunyod etish, sanoatni yo‘lga qo‘yish, siyosatda chor mikroblarini surib tashlab o‘rniga turk-islom siyosati o‘rnatmoq yo‘lida jon fido etmakdir, vassalom” [5:3], deb o‘zining va davr taraqqiyparvarlarining maqsadini ochiqlaydi.

Jadid taraqqiyparvarlari o‘zbek yoshlarini horijiy o‘quv yurtlarida o‘qitishni ham maqsad qilgan bo‘lib, ular bu yo‘lda xalq ilmiy tafakkurini yuksaltirish va bu omilni taraqqiyotning eng kuchli vositasi sifatida hal qilinishi lozim bo‘lgan milliy masala darajasiga ko‘tardi. Ular Turkistonda oliy ta’lim muassasalarining yo‘qligi va bu borada amaliy tajriba ham pastligi sabab jadid taraqqiyparvarlari yoshlarni chet ellarda o‘qitish, ayniqsa, Yevropa ilm-fani yutuqlari bilan yoshlarni yaqindan tanishtirish orqali Turkistonni erk va ozodlikka olib chiqishni maqsad qilgandi. Shu maqsadda ilk marotaba 1909-yil 12-mayda Toshkentdagi Turkiston jadidlarining “Jamiyati xayriya”si talabalarning ilk guruhini Rossiyaning Peterburg, Saratov, Qozon, Ufa, Orenburg shaharlariga o‘qishga yubordi. Bu jarayon jadallik bilan rivojlanib bordi.

1909-yil 18-iyulda Buxorodagi “Tarbiyali atfol” jamiyati shu yilning o‘zida Fitrat, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘ja o‘g‘li, Ato Xo‘ja, Mazhar Burxonov kabi ko‘pgina yoshlarni Istanbulga o‘qishga yo‘llagan [6:4]. Bu harakatlar natijasida Buxorodan Istanbulga yuborilgan talabalar soni 1911-yilda 15 nafarni tashkil etgan bo‘lsa, 1912-yilda 30 nafarga yetgan. Qolaversa, “Ko‘mak” tashkiloti ham o‘zbek yoshlarini horijda o‘qitish borasida katta ishlarni amalga oshirgan. Bu tashkilotning yuzaga kelishida Maorif komissariyati O‘zbek bilim hay’ati qoshidagi o‘rta, oliy maktablarda o‘quvchi o‘zbek yoshlarining “Adabiyot” to‘garagi asosiy o‘zak bo‘lib xizmat qildi [6:4]. Bu tashkilotning yuzaga kelish jarayoni to‘g‘risida Salimxon Tillaxonov quyidagilarni yozadi: “Ko‘mak” uyushmasining maqsadi Turkiston talabalariga oliy tahsil asoslarini yaratmoq, horijga va ichki Rossiyaga borib o‘quvchilarning ishlarini yengillashtirmoqdir” [7:2]. Shuningdek, Salimxon Tillaxonov o‘z maqolasida uyushma Toshkent dorulfununi va boshqa maktablarda o‘qigan o‘quvchilarni ta’lim olishlarini samarali davom ettirishi uchun tashkil qilinganini qayd etgan. Yana Rossiya va chet ellarda talabalar uchrashi mumkin bo‘lgan mashaqqatlarni prognoz qilib Sayyidalixo‘ja, Ibrohim Orifxonov, Kamol Dadaxo‘ja o‘g‘li, Rizqi Rahimiy, Abduvohid Jahongir, To‘lagan Mo‘min o‘g‘li, Ochil Xo‘ja, Ahmad Shakuriy, Tohir Shokiriy, Salimxon Tillaxonlar to‘planib 1922-yil 2-mayda “Ko‘mak” uyushmasiga asos solinganini yozgan [7:2].

G‘ozi Yunus o‘zining “Qizil bayroq” gazetasidagi maqolalari orqali o‘zbek yoshlarining horijda tahsil olishlari lozimligini aytib, shu maqsadda tashkil etilgan “Ko‘mak” uyushmasining faoliyatiga ham butun xalqning e’tiborini qaratishga harakat qildi. Jumladan, bu gazetaning 1922-yilgi 200-sonida bosilgan “Sharaflik ko‘mak” maqolasida, “…eski idora vaqtida ilm yo‘lida ko‘rgan to‘suqlarimiz to‘g‘risida ko‘p yozdiq, ko‘p qichqirdiq, nihoyat quruq shovqun-surondan foyda chiqmaslig‘ini tushunib amaliy suvratda ishka boshladiq”, deb [8:3] qo‘llab-quvvatlaydi va keyingi yillarda o‘zbek yoshlarida uyg‘ongan “ilm yo‘lidagi yolqinliq”ni alohida e’tirof qiladi. Shuningdek, G‘ozi Yunus ayni vaqtda yoshlarda ilmga nisbatan uyg‘ongan hisni mahkam ushlab qolgan holda oldingga harakat qilish lozimligini urg‘ulab, “Mana shu hisning o‘zbek yoshlarida uyg‘onishi o‘zbek milliyatini ilmsizlik orqasida bo‘ynig‘a o‘ralg‘on zanjirdan qutqaza…” [8:3] olishligiga ishonadi.

G‘ozi Yunus “Ko‘mak” uyushmasining faoliyatiga baho berib: ““Ko‘mak” uyushmasi a’zolari bu to‘g‘rida charchamasdan ishlab turadirlar. Bular hukumatdan ko‘mak kutib o‘lturmasdan, ionalar to‘plab ishka boshladi. “Ko‘mak” uyushmasi iona to‘plash bilan ishning yaxshi samaralik chiqmaslig‘ini ko‘zda tutib hukumatimizdan ko‘mak so‘rab tegishlik o‘runlarg‘a murojaat qildi. Shuning bilan barobar qo‘shni jumhuriyatlarga ham ko‘mak so‘rab murojaat qilg‘on edi. Bu

murojaatga birinchi quchoqni Buxoro hukumati ochdi. Buxoro hukumati “Ko‘mak” uyushmasi a’zolaridan ikki kishini [6:9] o‘z masorifi bilan chet ellarda o‘qutishni o‘z ustiga oldi. Eshitishimizga qarag‘onda Buxoro hukumati Turkistondan yana ikki o‘quvchi yuborishni o‘z ustiga olg‘on. Har holda Buxoro hukumatining bir qarindoshliq muruvvatini butun Turkiston xalqi esidan chiqormaydur”, deb ta’kidlaydi.

Albatta, yuqoridagi ishlarni taraqqiyparvar ziyolilarning ko‘pchiligi qizg‘in qo‘llab-quvvatladi, biroq oradan ozgina fursat o‘tmasdan horijda tahsil olayotgan talabalarning kam-ko‘stlari uchun yig‘ilgan pul juda oz ekani ma’lum bo‘ldi. Bu haqda G‘ozi Yunus: “Rossiyada o‘qig‘uvchi talabalarimizning soni borg‘on sari ko‘payishi aniqdir. Bultur butun Rossiyada Turksitonlik o‘qig‘uvchilar 20ga yetmagani holda, bu yilgi o‘qush vaqtida (agar borg‘uvchi o‘quvchilarg‘a turli to‘siqlar bo‘lmasa) 200dan oshishi mumkindir. Bultur Moskovda va Peterburgda o‘qig‘uvchi talabalarimizning maishiy va o‘qush asboblari yetishmagani orqasida, ularning qandog‘ qiyin hollarg‘a tushkanliklari ko‘pimizga ma’lumdir” [9:2], deb xabar beradi va barchani talabalar uchun ionalar to‘plashga chaqiradi. G‘ozi Yunus talabalarning iqtisodiy muammolarini hal qilish uchun: “Rossiyada o‘qig‘uvchi talabalarimiz uchun, o‘zimizdan to‘plang‘on nalog‘lardan bir miqdorini chiqarish kerak. Hamda o‘zimizning milliy boylig‘imiz bo‘lg‘on vaqflarning yillik daromadidan bir qismini ajratib, Rossiyada o‘qig‘uvchi talabalarimizni ovqat, kiyim va o‘qush qurollari bilan ta’min etishimiz kerak. Bundan boshqa hech chora yo‘qdir”, deb yechim taklif qiladi.

Xullas G‘ozi Yunus jadid va faol jamoat arbobi sifatida XX asrning boshidagi taraqqiyparvarlik jarayonlarida faol ishtirok etdi. U jadid taraqqiyparvarlari qatorida Turkistonning azaliy va o‘z yechimini kutib yotgan muammolarini dadil ko‘tarib chiqib, xalq va hukumat e’tiborini ularga qaratishga harakat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulloh ash-Shoshiy. Jadid va qadim nedur? // Sadoyi Turkiston. –1914-yil 23-may. –№ 12.
2. G‘ozi Yunus. Eski maktabalar haqinda // Ishtirokiyun. –1919-yil 25-iyun. –№ 129.
3. Al-Ulamo varasatul-anbiyo // Turon. –1917-yil 6-sentabr. –№ 2.
4. G‘ozi Yunus. Madrasalarimizda islohot // Turkiston. –1923-yil 6-fevral. –№ 57.
5. G‘ozi Yunus. Maslak va maqsad // Ishchilar dunyosi. –1918-yil 4-yanvar. –№ 1.
6. Bahrom Irzayev. Turkiston jadidlarining ko‘mak tashkiloti. –T.: Toshkent islom universiteti nashriyot matbaa birlashmasi. 2016.
7. Ko‘makning javobi. // Turkiston. – 1923-yil 29-iyul. –№ 163.
8. Baroqxon talabasi. Sharaflik ko‘mak // Turksiton. 1922-yil 22-iyul. –№ 200.
9. G‘. O‘qig‘uvchi talabalarga ko‘mak berish lozim // Turkiston. 1922-yil 6-sentabr. –№ 216.